संस्कृत

व्याकरण एवं रचना

Teachers' Manual

कक्षा–7

पाठ-1 वर्ण परिचयः

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।

2. 1. छात्रः 2. भोजनम् 3. अनलाः 4 मुखम् 5. मयूरौ 6. पुष्प 7. कुक्कुरः 8. बिनानी 9. मृगः 10. कलिका।

3. 1. प 2. नु 3. हे 4. धू 5. झो 6. डि 7. बे 8. जो 9. नै 10. था 11. सृ 12. दी 13. कौ 14. चा 15. खै 16. गृ 17. घी 18. छु 19. ष 20. भि ।

4. 1. ए 2. इ 3. अ 4. आ 5. ई 6. उ 7. ऐ 8. ऊ 9. ओ 10. औ 11. ऋ 12. ॠ 13. ऊ 14. ओ 15. औ 16. ऋ 17. उ 18. औ 19. ए 20. इ ।

5. 1. द्य 2. द्व 3. ध्य 4. ज्ञ 5. त्र 6. क्ष 7. द्ध 8. स्र 9. म्र 10. ड्र 11. ट्र 12. ग्र 13. द्र 14. श्र 15. प्र 16. कृ 17. भ्र 18. ख्र 19. घृ 20. ज्य ।

6. 1. च् + अ + ण् + अ् + क् + अः, 2. स् + ऊ + च् + इ + क् + आ, 3. ह् + अ + र् + इ + ण् + इ, 4. ज् + अ + न् + अ + न् + ई, 5. व् + इ + ड् + आ + ल् + अः, 6. ग् + अ + ज् + अः, 7. ह् + अ + स् + त् + अः 8. द् + ए + व् + ई, 9. म् + आ + ल् + आ, 10. अ + ज् + अ + य् + अः ।

❑❑

पाठ-2 पद परिचय

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।

2. (i) संज्ञा, (ii) उपसर्ग, (iii) अविकारी, (iv) सर्वनाम, (v) धातु, (vi) क्रियापद।

3. रामाः, गृहाणि, धेनवः।

4. स्था, भू, पा, दृश्, गम्।

5. सरलः, सुन्दरी, पवित्रम्, शुष्कः।

6. रामः, लता, फलम्, भवेयुः।

7. कुर्वन्ति, पिबन्ति।

8. प्र, आङ् (आ), उप, वि।

9. शिवः, सीता, फलम्।

10. करोति, श्रृणोति।

11. गच्छति।

12. अगच्छत्, अहसत्।

❑❑

पाठ-3 उपसर्ग प्रकरण

(I) (1) अ, (2) द, (3) स, (4) अ, (5) अ, (6) द, (7) ब, (8) अ, (9) अ, (10) ब।

(II) (1) ब (2) अ (3) स (4) स (5) स (6) ब (7) अ (8) स (9) स (10) स।

(III) (1) अ (2) ब (3) स (4) स (5) द।

(IV) **1.** अवगच्छन्ति, **2.** प्रहारः, **3.** उपगच्छति, **4.** समागच्छत्, **5.** उन्नतिः।

❑❑

पाठ-4 प्रत्यय-प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. **1.** पीत्वा, **2.** पठन्, **3.** लिखितम्, **4.** रचितवान्, **5.** वक्तव्यम्।

3. **1.** (i) इष् + क्त = चाहा गया
(ii) अधि + क्त = पढ़ा गया।
(iii) कथ् + क्त = कहा गया
(iv) कुप् + क्त = नाराज हुआ

2. (i) खाद् + क्त = खाया गया
(ii) गम् + क्त = गया
(iii) चल् + क्त = चला गया
(iv) ज्ञा + क्त = जाना गया

3. (i) दृश् + क्त = देखा गया
(ii) नश् + क्त = नष्ट किया गया
(iii) नी + क्त = ले जाया गया
(iv) पत् + क्त = गिरा गया

4. (i) हन् + क्त = मारा गया
(ii) वच् + क्त = कहा गया
(iii) लिख् + क्त = लिखा गया
(iv) जि + क्त = जीता गया

5. (i) पठ् + क्तवतु = पढ़ा
(ii) गम् + क्तवतु = गया
(iii) हन् + क्तवतु = मारा
(iv) दृश् + क्तवतु = देखा

6. (i) कृ + क्तवतु = किया
(ii) नी + क्तवतु = ले गया
(iii) आ + नी + क्तवतु = लाया ।
(iv) आ + दिश् + क्तवतु = आदेश दिया

7. (i) हृ + क्तवतु = चुराया
(ii) कथ् + क्तवतु = कहा
(iii) भाष् + क्तवतु = कहा
(iv) उप + कृ + क्तवतु = उपकार किया

8. (i) श्रु + क्तवतु = सुना
(ii) वच् + क्तवतु = कहा
(iii) दा + क्तवतु = दिया
(iv) प्रच्छ् + क्तवतु = पूछा

9. (i) अभू + क्त्वा = होकर
(ii) गम् + क्त्वा = जाकर
(iii) ग्रह + क्त्वा = लेकर
(iv) कृ + क्त्वा = करके

10. (i) ज्ञा + क्त्वा = जानकर
(ii) दृश् + क्त्वा = देखकर
(iii) धाव् + क्त्वा = दौड़कर
(iv) धृ + क्त्वा = धारण कर

4. **1.** (i) कृतः (ii) कृष्टः **2.** (i) खादितः (ii) त्यक्तः **3.** (i) अत्वा (ii) भूत्वा **4.** (i) नत्वा (ii) भ्रमित्वा **5.** (i) आदृत्य (ii) आगम्य **6.** (i) प्रविश्य (ii) अधीत्य **7.** (i) दानीयः (ii) सर्जनीयः **8.** (i) चोरणीयः (ii) चयनीयः **9.** (i) अध्येयम् (ii) पेयम् **10.** (i) गेयम् (ii) ज्ञेयम् **11.** (i) मुदितः (ii) चिन्तयित्वा **12.** (i) उक्त्वा (ii) श्रवणीयः।

❑❑

पाठ–5 अव्यय–निरूपणम्

1. 1. (अ) 2. (ब) 3. (स) 4. (द) 5. (अ) 6. (ब) 7. (स) 8. (द) 9. (अ) 10. (ब)।

2. (i) ऋते (ii) एव (iii) नीचैः (iv) तदा (v) ह्यः (vi) अपि (vii) न (viii) शीघ्रम् (ix) सह (x) कदा।

3. (i) उपरि (ii) अलम् (iii) बहिः (iv) अधः (v) अन्तः (vi) सदा (vii) न (viii) तथा (ix) च (x) अपि।

4. (i) भृत्याः सदैव **सर्वत्र** उपस्थिताः भवितुं न शक्नुवन्ति।
(ii) मम गृहे **तु** बहवः कर्मकराः सन्ति ।
(iii) **अत्र** कः उपायः ?
(iv) **अधुना** किम् अहं करोमि ?
(v) प्रातः **यद्** उचितं **तद्** कर्त्तव्यम् ।
(vi) **एकदा** सरोवरे धीवराः आगच्छन्।
(vii) **तत्र** संकटविकटौ हंसौ निवसतः ।
(viii) जनाः **किञ्चिद्** वदिष्यन्ति ।
(ix) त्वम् **अत्रैव** वस ।
(x) **यदा यदा** ते अनुपस्थिताः तदा तदा त्वं कष्टम् अनुभवसि।

पाठ–6 विशेषण प्रकरणम्

1. 1. (स), 2. (अ), 3. (अ), 4. (अ), 5. (स)।

2.

	(क)		(ख)
1.	समानाः	**(iii)**	अवसराः
2.	दानवीरः	**(iv)**	भामाशाहः
3.	एकः	**(v)**	काकः
4.	करुणं	**(ii)**	क्रन्दनं
5.	इयं	**(i)**	कथा

3. **1.** श्वेत, **2.** द्वितीये, **3.** रक्त, **4.** प्रचुरं, **5.** एकः ।

❑❑

पाठ–7 समास प्रकरणम्

1. (1) ब (2) अ (3) अ (4) द (5) स ।

2. (1) पीताम्बरः (2) चतुर्युगी (3) कृष्णः (4) महान् (5) विग्रहम् ।

3.

	क		ख
1.	सुन्दर बालकः	(iii)	कर्मधारयः
2.	अष्टाध्यायी	(v)	द्विगुः
3.	आबालम्	(iv)	अव्ययीभावः
4.	चन्द्रमुखी	(ii)	बहुव्रीहिः
5.	हरिहरौ	(i)	द्वन्द्व समासः

4. (1) 3 (2) 5 (3) 5 (4) 3 (5) 5 ।

5. (1) (i) घन इव श्यामः कर्मधारय
(ii) चक्रं पाणौ यस्य सः विष्णुः बहुव्रीहि ।

(2) (i) कृष्ण समीपम्—तत्पुरुष/उपकृष्णम्-अव्ययी भाव
(ii) सप्तर्षि-द्विगु।
(3) (i) गुरुः चासौ देवः कर्मधारय
(ii) त्रयाणां भुवनानां समाहारः – द्विगु ।
(4) (i) कुपुरुष- कर्मधारय (ii) द्विरात्रम्-द्विगु।
(5) (i) यथा शक्ति- अव्ययीभाव
(ii) सुखदुःखम्- द्वन्द्व।
(6) (i) पीतम् अम्बरं यस्य सः – बहुव्रीहि
(ii) धर्मेण हीनः तत्पुरुष।
(7) (i) देवपुत्र- तत्पुरुष
(ii) पुत्रपौत्राः – द्वन्द्व।

❑❑

पाठ-8 सन्धिः प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।
2. 1. हिम + आलयः, 2. स्वर, 3. रामः + चिनोति, 4. पुरः + हित, 5. व्यंजन संधेः।
3. 1.(i) स्वच्छम् (ii) अतीव (iii) वर्षर्तुः
2. (i) पवनः (ii) नाविकस्य (iii) देव्यस्ति
3. (i) ममोपहासम् (ii) प्रतीक्षाम् (iii) मात्रर्थम्
4. (i) ह्येकः (ii) मृगेन्द्रता (iii) वृद्धोपसेविनः
5. (i) दैत्यारिः (ii) सूक्तिम् (iii) सर्वोत्तमः
4. 1. (i) गृह + आदीनाम् – दीर्घ सन्धिः
(ii) कदा + अपि – दीर्घ सन्धिः
2. (i) तव + आगमने – दीर्घ सन्धिः
(ii) स + आनन्दम् – दीर्घ सन्धिः
3. (i) न + इच्छति – गुण सन्धिः
(ii) पान + उपयुक्तम् – गुण सन्धिः
4. (i) पुस्तक + आलयः – दीर्घ सन्धिः
(ii) गणेश + उत्सवम् – गुण सन्धिः
5. (i) शिवाजी + उत्सवम् – यण् सन्धिः
(ii) हत + उत्साहानाम् – गुण सन्धिः
6. (i) प्राप्ति + अर्थम् – यण् सन्धिः
(ii) अधुना + अपि – दीर्घ सन्धिः
7. (i) तदा + एव – वृद्धि सन्धिः
(ii) एकम् + अपि – अनुस्वार सन्धिः
8. (i) सुख + अर्थी – दीर्घ सन्धिः
(ii) यथा + इष्टम् – गुण सन्धिः
9. (i) तस्य + उपरि – गुण सन्धिः
(ii) वृहत्तमा + अस्ति – दीर्घ सन्धिः
10. (i) विनश्यति + आशु – यण् सन्धिः
(ii) भार + उत्तोलनम् – गुण सन्धिः

पाठ-9 पर्यायवाची एवं विलोम शब्द

1. (i) (ग), (ii) (क), (iii) (ग)।
2. 1. मही, 2. अचलः, 3. अम्बरम्, 4. अम्बु।
3. (i) भूमिः, अवनिः, मही, वसुन्धरा।
(ii) मरालः, चक्रांग, कलहंसः, नीरक्षीर-विवेचकः।
(iii) तातः, जनकः, प्रसवितृ, जनयितृ।
(iv) नौकरः, दासः, किंकरः, अनुचरः।
(v) गेहं, वेश्मन्, सदनं, निकेतनम्।
(vi) अकालः, दुष्कालः, अनशनं, नीवाकः ।
(vii) पुष्पं, प्रसूनं, सूनं, मणीवकंम्।
(viii) शार्दूलः, पंचशिखः, सिंहः, द्वीपिन् ।
(ix) उमा, अंबिका, गौरी, नंदा।
(x) वनिता, महिला, रामा, नारी ।
4. (i) वनम् (ii) देवताः (iii) दुष्टः (iv) पक्षी (v) वृक्षः (vi) पुत्री (vii) तडागः (viii) माता (ix) शत्रुः (x) भगवान् ।
5. (i) अग्रजः(ii) सज्जनः (iii) मलिनम् (iv) अचेतनः (v) चपलः (vi) कुटिलः (vii) मन्दः (viii) शोक (ix) द्वेसः (x) अवनतिः।

❑❑

पाठ-10 समयलेखनम्

1. (i) प्रातः (6.30) सार्धषड्वादने ईशवन्दना।
(ii) प्रातः (7.45) पादोनाष्टवादने उपहारः।
(iii) प्रातः (8.15) सपादाष्टवादने संस्कृतसम्भाषणाभ्यासः।
(iv) प्रातः (11.00) एकादशवादने वर्तनीसंशोधनम्।
2. (i) विकासः पंचवादने उत्तिष्ठति।
(ii) सः सार्धपञ्चवादने भ्रमणाय गच्छति।
(iii) सः सपादषष्टवादने स्नानं करोति।

(iv) सः चतुर्दशपलोत्तरषष्टवादने विद्यालयं गच्छति।

3. (i) सः प्रातः षष्टवादने व्यायामं करोति।

(ii) सः अष्टवादने विद्यालयं गच्छति।

(iii) सः त्रिंशतपलोत्तरत्रिवादने गृहम् आगच्छति।

पाठ–11 संज्ञा शब्द–रूप प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब)।
2. 1. धीवराः, 2. हंसौ, 3. आकाश मार्गेण, 4. जनाः, 5. पिता, 6. कोलाहलेन, 7. स्त्रीशिक्षायाः, 8. मातुः, 9. रमायाः, 10. भ्राता, 11. ब्रह्मसमाजेन, 12. शिक्षायै, 13. सम्मानाय, 14. भाषासु, 15. शिवं, 16. मात्रे, 17. विजयया, 18. प्रभावात्, 19. कारणात्, 20. नेत्राणि।
3. 1. (i) रामाय (ii) हरीणाम्
   2. (i) कविषु (ii) मत्या
   3. (i) नद्याम् (ii) बालकौ
   4. (i) गुरोः (ii) साधुभ्याम्
   5. (i) पती (ii) भूपतिना
   6. (i) मुनये (ii) श्रीपतेः
   7. (i) भानुः (ii) सखायौ
   8. (i) सुधियम् (ii) पितुः
   9. (i) कर्तृभिः (ii) मातुः
   10. (i) शत्रुभ्यः (ii) गवि

पाठ–12 सर्वनाम शब्द रूप प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब)।
2. 1. (अ),2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ)।
3. (i) ते, (ii) एतत्, (iii) अहं, (iv) आवां, (v) तव, (vi) सः, (vii) वयं, (viii) इदं, (ix) तस्मिन्, (x) तस्याः।
4. (i) कः, (ii) अहं, (iii) यूयं, (iv) तस्य, (v) तेन, (vi) एतत्, (vii) अहं, (viii) मम, (ix) त्वं, (x) ते।
5. (i) पृथिव्यां कति रत्नानि सन्ति?
   (ii) का बहुरत्ना अस्ति?
   (iii) एकदा तत्र के आगच्छन्?
   (iv) कस्य पिता समृद्धः आसीत्?
   (v) तस्मिन् विशाले भवने कति स्तम्भाः आसन्?
   (vi) का शिवं पतिरूपेण अवाञ्छत्?
   (vii) कः कदापि धैर्यं न परित्यजति?
   (viii) स्वधर्मात् वयं किं न कुर्याम?
   (ix) कान् गणयाम?
   (x) का राजसु पूज्यते?
6. 1. (i) मम, मे (ii) युष्मान्, वः 2. (i) तुभ्यम्, ते (ii) भवत्योः 3. (i) भवतः (ii) किम् 4. (i) केषाम् (ii) काः 5. (i) मयि (ii) यस्मै 6. (i) यासु (ii) यानि 7. (i) सर्वयोः (ii) सर्वेषाम् 8. (i) सर्वाभ्याम् (ii) इमौ 9. (i) इमाम् (ii) इदम् 10. (i) एतेभ्यः (ii) एता।

पाठ–13 विशेषण प्रकरणम् (संख्यावाचक तथा क्रमवाचक)

1. 1. (क) एकां, 2. (ग) द्वितीयं, 3. (क) त्रयः, 4. (ख) सप्त, 5. (क) चतुर्थः।
2. 1. एकः 2. पञ्चाशीतिः 3. त्रीणि 4. द्वे 5. शतम् 6. एकः 7. पञ्च 8. पञ्चचत्वारिंशत् 9. दश 10. सप्त।
3. 1. एकादश 2. द्वाविंशति
   3. अष्टादश 4. षोडश
   5. एकाशीति 6. सप्तति
   7. षट्षष्टि 8. सप्ताशीति
   9. नवाशीति 10. षट्चत्वारिंशत्
   11. पञ्चदश 12. पञ्चपञ्चाशत्
   13. सप्तसष्टि 14. नवदश, एकोनविंशति
   15. पञ्चविंशति 16. अष्टनवति
   17. सप्तत्रिंशत् 18. नवत्रिंशत्
   19. पञ्चाशत् 20. एकनवति
   21. पञ्चाशीति 22. नवति
   23. नवनवति 24. नवविंशति
   25. द्विसप्तति 26. षष्टि
   27. एकषष्टि 28. नवषष्टि, एकोनसप्तति
   29. अष्टत्रिंशत् 30. अष्टचत्वारिंशत्।
4. 1. द्वात्रिंशत्तम 2. षट्चत्वारिंशत्तम
   3. एकविंशतितम 4. एकत्रिंशतम

5. एकचत्वारिंशत्तम 6. एकादश
7. द्वा चत्वारिंशत्तम 8. अष्टम
9. पञ्चम 10. पंचदश
11. पञ्च चत्वारिंशत्तसम 18. नवम
13. एकोनविंशतितम 14. नवविंशतितम
15. नवत्रिंशत्तम 16. नवचत्वारिंशत्तम
17. अष्टचत्वारिंशत्तम 18. सप्तविंशतितम
19. पञ्चविंशतितम 20. सप्तदश ।

5. 1. एका 2. द्वे
3. एका 4. तिस्रः
5. एकया 6. चतस्रः
7. एकस्याः 8. तिस्रः
9. चतसृभ्यः 10. तिसृणाम्

पाठ–14 धातु–रूप प्रकरणम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. 1. अतिष्ठत्, 2. अगच्छताम्, 3. अपश्यम्, 4. अपिबन्, 5. अक्रीडन्, 6. अरक्षन्, 7. अस्मरम्, 8. अजयाव, 9. अवदाम, 10. अनमः।

3. 1. पिवति, 2. वदथः, 3. खादामः, 4. पठन्ति, 5. रक्षन्ति, 6. पूजयति, 7. गच्छति, 8. पश्यति, 9. चिनोति, 10. सन्ति।

4. 1. गमिष्यति, 2. द्रक्ष्यतः, 3. रक्षास्यन्ति, 4. पास्यसि, 5. क्रीडिष्यथः, 6. रक्षिष्यथ, 7. स्मरिष्यामि, 8.जेष्यावः, 9. वदिष्यामः, 10. नास्यामि,

❑❑

पाठ–15 कारकम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. (i) भाषासु, (ii) ब्रह्मसमाजेन, (iii) रमायाः, (iv) सम्मानाय, (v) समाजस्य, (vi) मातुः, (vii) कोलाहलेन।

3. (i) मनसि, (ii) प्रश्नैः, (iii) गृहात्, (iv) वृक्षे, (v) वृक्षस्य, (vi) नीडं, (vii) गजेन।

4. (i) इदम्, (ii) वृक्षात्, (iii) धनाय, (iv) हस्तेन, (v) कलमेन।

5. 1. (i) पठनात् (ii) वीणावादने
(iii) विडालात् (iv) रामात् ।
2. (i) कंसाय (ii) परिहासेन
(iii) छात्रेभ्यः (iv) आम्रेण
3. (i) वयने (ii) बालकाय
(iii)अग्नये (iv) धावने
4. (i) लक्ष्म्यै (ii) वार्तालापेन
(iii) सिंहात् (iv) पुत्रे
5. (i) बालकेभ्यः (ii) मार्गम्
(iii) केन (iv) बाले
6. (i) पञ्जरात् (ii) नगरम्
(iii) दुर्गम् (iv) मात्रा
7. (i) इन्द्राय (ii) ज्ञानात्
(iii) चौरम् (iv) गृहात्

❑❑

पाठ–16 अनुवाद–प्रकरणम्

1. (1) मोहनः धावति। (2) बालकः पठति।
(3) राधा भोजनं पचति । (4) छात्रः पश्यति।
(5) श्रृगालः आगच्छति । (6) सः प्रश्नं पृच्छति ।
(7) कपिः फलं भक्षयति । (8) शिशू पठतः ।
(9) ते धावन्ति । (10) बालकाः चित्रं पश्यन्ति ।
(11) जननी कथां कथयति।
(12) मोहन सोहन च पत्रं लिखतः ।
(13) छात्रौ किं पश्यतः? (14) बालकौ पाठं पठतः।
(15) सिंहः वने धावति । (16) गजः ग्रामं गच्छति।
(17) सीता वनं गच्छति ।
(18) रामः श्यामः च हसतः।
(19) बालकः पाठं स्मरति।
(20) कृषकः अजां नयति।

2. (1) त्वं पाठं पठसि । (2) त्वं किं पश्यसि ?
(3) त्वं कदा गच्छसि ? (4) युवां चित्रं पश्यथः ।
(5) युवां पत्रं लिखथः । (6) यूयं अत्र आगच्छथ।
(7) यूयं प्रातः धावथ । (8) युवां फलं भक्षयथः।
(9) त्वम् अत्र आगच्छसि। (10) यूयं कुत्र गच्छथ?
(11) युवां पाठं स्मरथः । (12) त्वं किं पिबसि ?

3. (1) अहं दुग्धं पिबामि । (2) आवां कुत्र गच्छावः?
(3) वयं कथां कथयामः । (4) अहं मयूरं पश्यामि ।
(5) आवां जलं पिबावः ।

(6) वयं क्रीडाक्षेत्रं गच्छामः। (7) अहं किं भक्षयामि?
(8) आवां किं पचावः? (9) वयं प्रश्नं पृच्छामः।
(10) आवां किं लिखावः?
(11) आवां किमर्थं हसावः?
(12) अहं कदा पुस्तकानि आनयामि ?

4. (1) सः ग्रामम् अगच्छत्।
(2) विप्रः गृहम् अगच्छत्।
(3) सः स्नानम् अकरोत्।
(4) रामः मोहनः च अपठताम्।
(5) तौ उद्यानम् अगच्छताम्।
(6) सीता जलम् आनयत्।
(7) बालिका भोजनम् अभक्षयत्।
(8) किं तव सहोदरः अत्र आगच्छत्?
(9) यूयं कुत्र अगच्छत?
(10) सीता एकं पत्रम् अलिखत्।
(11) नृपः अरक्षत्।
(12) सः प्रसन्नः अभवत्।

5. (1) ब्रह्मदत्तः गमिष्यति।
(2) मोहनश्यामः पत्रं लेखिष्यति।
(3) बालकाः पाठं पठिष्यन्ति।
(4) त्वं पाठं स्मरिष्यसि।
(5) सीता वनं गमिष्यति।
(6) ते चित्रं द्रक्ष्यन्ति।
(7) प्रमिला भोजनं पक्ष्यति।
(8) युवां दुग्धं पास्यथः।
(9) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे धाविष्यन्ति।
(10) अहं किं करिष्यामि ?
(11) आवां तत्र पठिष्यावः।
(12) यूयं किं भक्षयिष्यथ ?

6. (1) राधा पाठं पठतु। (2) छात्रः भोजनं करोतु।
(3) नृपः धनं यच्छतु। (4) ईश्वरः जीवनं रक्षतु।
(5) वयं चित्रं पश्याम। (6) त्वम् उद्याने धाव।
(7) ते पुष्पाणि नयन्तु। (8) तौ जलं पिबताम्।
(9) राधा भोजनं पचतु। (10) युवां पाठं पठतम्।
(11) ते प्रश्नं पृच्छन्तु।
(12) वयं सर्वे प्रसन्नः भवाम।

7. (1) अध्ययनं कुरु। (2) धूम्रपानं मा कुरु।
(3) जलपानं कुरु। (4) प्रातः भ्रमणं कुरु।
(5) स्वच्छं जलं पिब। (6) देशस्य रक्षां कुरु।
(7) स्वामिभक्तः भव।
(8) कर्तव्यस्य पालनं कुरु। (9) सदा सत्यं वद।
(10) गुरुजनानाम् आज्ञापालनं कुरु।
(11) मित्रैः सह कलहं मा कुरु।
(12) मदिरापानं मा कुरु। (13) द्यूतं मा क्रीड।
(14) सज्जनानां संगतिं कुरु।

8. (1) सः पाठं पठेत्। (2) त्वं तत्र गच्छेः।
(3) सीता भोजनं पचेत्। (4) सः पत्रं लिखेत्।
(5) त्वं क्रोध न कुर्याः। (6) त्वं पाठं स्मरेः।
(7) अहं त्वया सह भवेयाम्।
(8) जननी कथां कथयेत्।
(9) वयं प्रतिदिनं विद्यालयं गच्छेम।
(10) ते ग्रामं न गच्छेयुः।
(11) त्वं स्वच्छं जलं पिबेः।
(12) यूयं चित्राणि पश्येत।

❑❑

पाठ-17 वाच्यपरिवर्तनम्

1. 1. (i) छात्रेण पुरस्कारः गृह्यते।
(ii) छायाकारेण छायाचित्रं रच्यते।
(iii) मया लेखः लिख्यते।

2. (i) वृक्षैः फलानि दीयन्ते।
(ii) छात्रैः गुरवः नम्यन्ते।
(iii) पापिना पापं क्रियते।

3. (i) विद्यया विनयः दीयते।
(ii) मया पिता सेव्यते।
(iii) त्वया अहं पृच्छ्ये।

4. (i) नृपेण शत्रुः हन्यते।
(ii) सर्पैः पवनः पीयते।
(iii) वृद्धेन वेदाः पठ्यन्ते।

5. (i) त्वया कथा श्रूयते।
(ii) मया मोहः त्यज्यते।
(iii) रामः जनकं प्रणमति।

2. 1. महेशः – दिनेश ! प्रातःकाले भवान् किं करोति?
दिनेशः – मया पाठः स्मर्यते।
महेशः – किं भवान् प्रातः भ्रमणाय गच्छति।
दिनेशः– अहम् अस्वस्थः, अतः मया भ्रमणाय न गम्यते।
महेशः – किं भवान् नित्यं व्यायामं करोति?
दिनेशः – आम् ! मया नित्यं व्यायामः क्रियते।

2. सीता – बालिका कां खादति?
गीता – तया रोटिका खाद्यते।

सीता – त्वं कि पठसि ?
गीता – मया गीता पठ्यते।
सीता – मया फलानि खाद्यन्ते।

3. देवदत्त:– ब्रह्मदत्त ! किं त्वं पत्रालयं गच्छसि ?
ब्रह्मदत्त:–न, मया तु इदानीं पत्र लिख्यते।
देवदत्त:– अधुना त्वं निबन्धम् अपि लिखसि किम्।
ब्रह्मदत्त:–मया तु अधुना गणितस्य अभ्यास: क्रियते।
देवदत्त:– अहं तु पत्रालयमेव गच्छामि।
ब्रह्मदत्त:–गच्छ त्वम्। मया तु अत्रैव स्थीयते।

4. रमाशंकर:– रमे ! अधुना कस्यां कक्षायां पठसि ?
रमा – रमे ! अधुना कस्यां कक्षायां पठसि ?
रमाशंकर:– किं त्वम् रञ्जिनीयां पदानुशीलनीम् अपि पश्यसि ?
रमा – मया पदानुशीलनी अपि दृश्यते।
रमाशंकर:– किं त्वम् अभ्यासपुस्तिकायाम् उत्तराणि लिखसि ?
रमा – आम् ! मया अभ्यासपुस्तिकायाम् एव उत्तराणि लिख्यन्ते।

5. राका – केन तम: हन्यते ?
राकेश:– चन्द्र: तम: हन्ति।
राका – मालाकार: कान् सिञ्चति।
राकेश: – मालाकारेण वृक्षा: सिच्यन्ते।
राका – किं त्वम् पितरौ पूजयसि ?
राकेश: – आम् मया पितरौ पूज्येते।

पाठ–18 अशुद्धि–संशोधनम्

1. 1. (अ), 2. (ब), 3. (स), 4. (द), 5. (अ), 6. (ब), 7. (स), 8. (द), 9. (अ), 10. (ब)।

2. 1. गच्छत:, 2. त्रय:, 3. सत् शास्त्रं, 4. पितु:।

3. (1) (क) रामात् श्याम: चतुरतर: ।
(ख) सा स्त्री कलावती विद्यते ।
(ग) सूर्ये अस्तंगते स आगत: ।
(घ) अस्माकं राष्ट्रं बलवत् विद्यते ।
(ङ) अस्यां कक्षायां अनेके छात्रा: सन्ति ।

(2) (क) तं विना अहं किं करोमि ?
(ख) तत: राज्ञा उक्तम् ।
(ग) रामात् श्याम: लघुतर: विद्यते ।
(घ) तत्र अनेके नेतार: सन्ति ।
(ङ) छात्रेषु गोपाल: बुद्धिमत्तम: ।

(3) (क) वृक्षेभ्य: पत्राणि पतन्ति ।
(ख) उपाध्यायाद् व्याकरणं पठति ।
(ग) भोजनाद् अनन्तरं शतपदं गच्छेत् ।
(घ) तिलेभ्यो माषान् प्रतियच्छति ।
(ङ) क्रोशं कुटिला नदी ।
(च) ग्रामं परितो वनम् अस्ति ।
(छ) बालक: आसन्दिकाम् अधितिष्ठति ।
(ज) ग्रामम् अजां नयति।
(झ) मरणात् कस्य भयं नास्ति।
(ण) ग्रामस्य दक्षिणत: विद्यालयोऽस्ति ।

(4) (क) कामात् क्रोधोऽभिजायते।
(ख) राम: धर्मात् न प्रमाद्यति ।
(ग) त्वं कस्यां कक्षायां पठसि ?
(घ) गृहाद् आराद् विद्यालयोऽस्ति ।
(ङ) शैशवात्प्रभृति पालिताम् ।
(च) नगराद् बहि: वनानि सन्ति ।
(छ) राम: सीता च वनं गच्छत: ।
(ज) रमेश: कदा आगच्छति ?
(झ) ज्ञानाद् ऋते सुखं नास्ति।
(ण) कविषु कालिदास: श्रेष्ठ: ।

(5) (क) सज्जन: सुखेन जीवति ।
(ख) भिक्षुकाय वस्त्राणि यच्छति ।
(ग) शिक्षकात् गणितं पठति।
(घ) वृक्षस्य उपरि काक: तिष्ठति ।
(ङ) पठने इच्छा अस्ति ।
(च) इदं कार्यं करणीयम् अस्ति ।

(6) (क) विद्यालये छात्रा: पठनार्थं गच्छन्ति ।
(ख) कालिदासस्य त्रीणि महाकाव्यानि सन्ति।
(ग) सच्छात्रम् अधीत्य विद्वान् लभते ज्ञानम् ।
(घ) राम: पित्रा सार्धं ग्रामान्तरं गच्छति ।
(ङ) नर: ज्ञानेन विना पशु: मन्यते ।
(च) हिमालयस्य दक्षिणत: भारतम्।
(छ) ते चलचित्रं द्रक्ष्यन्ति।
(ज) श्रीगणेशाय नम: ।

❑❑

अपठित गद्यांशः

(1) 1. (क) नृप। (राजा) (ख) पशवः।
2. (क) मक्षिका नृपस्य नासिकायाम् उपाविशत् ।
(ख) प्रहारस्य नृपस्य नासिका छिन्ना अभवत् फलम् अभवत् ?
3. (क) (ब) वानरः (ख) (अ) सुप्तः।

(2) 1. (क) जम्बूवृक्षः।
(ख) वानरः।
2. (क) वानरः प्रतिदिनं जम्बूफलानि खादति स्म।
(ख) जम्बूफलानि खादित्वा मकरस्य जाया अचिन्तयत्- 'अहो यः प्रतिदिनमीदृशानि मधुराणि फलानि खादति, नूनं तस्य हृदयमपि मधुरं भविष्यति ।'
3. (क) (द) अभवत्। (ख) (ब) मधुराणि।

(3) 1. (क) जलाशयम्, (ख) पिपासया।
2. (क) घटे स्वल्पं जलम् आसीत्, अतः काकः जलं पातुम् असमर्थः आसीत् ।
(ख) उद्यमस्य प्रभावेण काकः जल पातुं सफलः अभवत् ।
3. (क) (अ) जलम् (ख) (ब) स्वल्पम्।

(4) 1. (क) भोजः (ख) दानशीलता।
2. (क) एकदा माघस्य पत्नी एकां कविताम् आदाय भोजसमीपे अगच्छत् तदा भोजः तस्यै प्रभूतं धनम् अददात् ।
(ख) सा सर्वं धनं याचकेभ्यः वितरितवती।
3. (क) (अ) राजा भोजः
(ख) (अ) दानशीलता।

(5) 1. (क) ऋषयः (ख) वैरभावम्।
2. (क) तत्र मृगसिंहशिश्वोः कदापि कलहः न अभवत्
(ख) ऋषीणां तपसः प्रभावात् आश्रमस्य पशुपक्षिणश्च तत्र निर्भयं विचरन्ति स्म ।
3. (क) (स) वसन्ति स्म (ख) (अ) पवित्रम्।

पाठ-1 पत्र-लेखनम्

1. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः
महाराजा बदनसिंह उ. प्रा. विद्यालयः,
भरतपुरम् ।
विषयः– शिक्षणशुल्कमुक्तये प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं प्रार्थये यदहं श्रीमन्तः विद्यालये सप्तम् कक्षायाः छात्रोऽस्मि। मम पितुः आर्थिकस्थितिः शोचनीयाऽस्ति। मम पिता वृद्धोऽस्ति, प्रतिदिवसं कार्ये पञ्चाशद् रूप्यकाणाम् अर्जनमेव भवति । तेन परिवारस्य पालन-पोषणञ्च कथमपि भवितुं न शक्नोति । अतः अहं विद्यालयस्य शिक्षणशुल्कं प्रदातुम् असमर्थोऽस्मि । गतवर्षे मम शिक्षणशुल्क-मुक्तिः आसीत् । सप्तम कक्षायाः परीक्षायाम् अहं प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णोऽभवम् ।
अतः पुनः निवेदनमस्ति यत् भवन्तः अध्ययने मम रुचिं विलोक्य मह्यं शिक्षण-शुल्कात् मुक्ति प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति।
दिनांकः 5-7-20_ _ ई.

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
सुरेशचन्द्रः
कक्षा 7 (स)

2. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः
राजकीयः उच्च माध्यमिक विद्यालयः
जोधपुरम् ।
विषयः–दिनद्वयस्य **अवकाशार्थं** प्रार्थनापत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम ज्येष्ठभ्रातुः पाणिग्रहणसंस्कारः 28-11-20_ _ दिनाङ्के निश्चितः। एतत् कारणात् दिनद्वयं यावद् अहं स्वकक्षायामुपस्थातुं न शक्नोमि ।
अतः निवेदनमस्ति यत् 28-11-20_ _ दिनाङ्कतः 29-11-20_ _ दिनाङ्क पर्यन्तं दिनद्वयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् ।
दिनाङ्कः 28-11-20_ _

भवदीयः शिष्यः
भारतः शर्मा:
(सप्तम् कक्षा)

3. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापकमहोदयाः
राजकीयः उच्चप्राथमिकविद्यालयः
अजयमेरूः ।
विषयः–दिनत्रयस्य अवकाशार्थं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयाः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम माता गतदिवसात् शीतज्वरेण पीड़िता अस्ति । एतस्मात् कारणात् अहं विद्यालयम् आगन्तुं न शक्नोमि।
कृपया 8-10-20_ _ दिनांकतः 10-10-20_ _ दिनांकपर्यन्तं दिनत्रयस्य अवकाशं स्वीकृत्य माम् अनुग्रहीष्यन्ति श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् ।
दिनांकः 8-10-20_ _

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
रमनः
(सप्तम् कक्षा)

4. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः
राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,
दौसानगरम् ।
विषय-स्थानान्तरण-प्रमाण प्रत्रं प्राप्तुं प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयाः,
सविनयं निवेदनम् अस्ति यत् मम पिता अत्र लिपिकः अस्ति। अधुना तस्य स्थानान्तरणं भरतपुरम् अभवत् । मम परिवारः मम पित्रा सह भरतपुरं गमिष्यति । अहम् अस्मात् विद्यालयात् सप्तकक्षाम्, उत्तीर्णवान् अष्टकक्षायाम् अहं भरतपुरे पठिष्यामि । अतः मह्यं स्थानान्तरण-प्रमाण-प्रत्रं प्रदाय अनुग्रहीष्यन्ति भवन्तः इति ।
सधन्यवादम् ।
दिनांकः 15-7-20_ _

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
रामकुमारः
(सप्तम् कक्षा)

5. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाचार्यमहोदयाः,
राजकीयः उच्चमाध्यमिकविद्यालयः,
जोधपुरम् ।
विषयः-क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम् ।
महोदयः,
सविनयं निवेद्यते यदस्माकं विद्यालये क्रीडायाः व्यवस्था भद्रतरा न वर्तते । अध्ययनेन समम् एव क्रीडनमपि अस्मभ्यं रोचते । अतः क्रीडायाः सम्यग् व्यवस्थां विधाय अस्मान् अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः ।
सधन्यवादम् ।
दिनांकः 25-7-20_ _

भवदाज्ञाकारी शिष्यः
हरीशः
(सप्तम् कक्षा)

6. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक महोदयाः,
रा. उ. प्रा. विद्यालयः, श्रीकरनपुर ।
विषयः- विद्यालये स्वच्छतायाः व्यवस्थायै प्रार्थना-पत्रम्।
महोदयाः,
सविनयं निवेदयामो यद् अस्माकं विद्यालये सम्प्रति अस्वच्छतायाः साम्राज्यं वर्तते । अस्मिन् वातावरणे छात्राः शिक्षकाश्च रोगग्रस्ता जायन्ते। अध्ययने अस्माकं मनांसि न रमन्ते । अतः कृपया स्वच्छतायाः समुचित-व्यवस्थायै कर्मकरान प्रेरयन्तु अत्रभवन्तः ।
दिनांकः 28-8-20_ _

भवताम् आज्ञानुवर्ती
समस्तः छात्रवृन्दः

7. सेवायाम्,
श्रीमन्तः प्रधानाध्यापक, महोदयाः,
राजकीयः उच्चप्राथमिक विद्यालयः,
बीकानेरम् ।
विषयः-शैक्षिक-शिविरस्य आयोजनार्थं प्रार्थना-पत्रम्।
महोदयाः,
सविनयं निवेद्यते यद् अस्मद्विद्यालये शिक्षण-व्यवस्था पूर्णसन्तोषकरी वर्तते । तथापि अस्माकं ज्ञान-पिपासा तृप्तिं न एति। अतः प्रार्थयामो वयं यद् अस्मत्-कृते 15 दिनात्मकम् एकं शैक्षिक-शिविरम् आयोज्य अनुग्रहणन्तु श्रीमन्तः ।
दिनांकः 18-11-20_ _

भवदाज्ञाकारिणः शिष्याः
सप्त कक्षास्थाः छात्राः

8. प्रिय अनुज ! ब्यावर (अजयमेरु)
चिरंजीव । दिनांकः 03-10-20_ _
अत्र कुशलम् तत्रास्तु ।
तव एकेन मित्रेण सूचितम् यत् स्वशिक्षकैः सह तव व्यवहारः शिष्टः न अस्ति । सहपाठिषु अपि त्वम् असाधुः संवृत्तः असि । इदं नोचितम् । सदाचारस्तु जीवनम् मूलमन्त्रोऽस्ति । कथितं च आचारः परमो धर्मः इति । आशासे यत् त्वं मम परामर्शम् अनुसरिष्यसि।
चि. सुरेन्द्रनाथः, कक्षा 7 (स) तवाग्रजः
राजकीय सी. सै. स्कूल, बाड़मेर। राजेन्द्रनाथः

पाठ-2 चित्राधारित वर्णनम्

1. 1. अस्मिन् चित्रे वयं नृत्यशालां पश्यामः ।
2. अत्र द्वे बालिके नृत्यतः ।
3. शिक्षिका ते नृत्यं शिक्षयति ।
4. ते प्रतिदिनं गृहात् आगच्छतः नृत्यस्य अभ्यासं च कुरुतः।
5. अत्र ते नृत्यं कुरुतः ।

2. 1. एतस्मिन् चित्रे एकः जलाशयः रमणीयः पर्वतः च स्तः ।
2. जलाशये वर्तिकाः तरन्ति ।
3. जलाशयस्य तटे बहवः वृक्षाः सन्ति ।
4. अत्र शीतलवायुः प्रवहति ।
5. जलाशयस्य दृश्यं मनोरमम् अस्ति ।

3. 1. इदम् मम गृहम् अस्ति।
2. गृहं सर्वतः सुन्दरवृक्षाः सन्ति।
3. वृक्षेषु बहूनि पुष्पाणि भवन्ति।
4. मम गृहे मन्दिरम् अस्ति।
5. वयं प्रातःकाले तत्र पूजां कुर्मः।

4. 1. वृक्षाः अस्माकं मित्राणि सन्ति।
2. वृक्षैः पर्यावरणं शुद्धं भवति।
3. वृक्षैः भूमेः रक्षणं भवति।
4. वृक्षारोपणम् अस्माकं कर्त्तव्यम्।
5. प्रतिवर्षं वर्षाकाले जनाः वृक्षारोपणं कुर्वन्ति।

5. 1. इदं नद्याः चित्रम् अस्ति।
2. नदीम् उभयतः वृक्षा सन्ति।
3. वृक्षेषु पादपेषु च खगाः कूजन्ति तिष्ठत्ति च।
4. खगाः मधुरं गायन्ति।
5. नदी-जलं कल-कल स्वरेण प्रवहति।

6. 1. इदं चित्रं शिशु-मात्रोः स्नेहस्य अस्ति।
2. अत्र एकः शिशुः अस्ति।
3. माता शिशुं स्नेहेन पश्यति।
4. शिशुः मातुः अङ्के स्वपिति।
5. माता प्रसन्ना भवति।

7. 1. अस्मिन् चित्रे ग्रामस्य एक तडागः अस्ति।
2. तडागस्य तटे एकः विशाल वृक्षः तिष्ठति।
3. तथा अनेके बालकाः क्रीडन्ति।
4. तडागस्य जले बालकाः, युवकाः वृद्धाः, च स्नानं कुर्वन्ति।
5. पशवः अपि जलं पिवन्ति, खगाः च कूजन्ति।

❑❑

पाठ-3 संकेताधारिताः वार्त्तालापः

(1) कक्षायां छात्राणां सम्भाषणम्

प्रदीपः — अरुण ! भवतः गणितपुस्तकं ददाति किम्?
अरुणः — भवान् किमर्थं विद्यालयं नागतवान् ?
प्रदीपः — मम अतीव शिरोवेदना आसीत्। अतः शयनं कृतवान्।
अरुणः — संस्कृतपुस्तकं भवान् इतोऽपि न दत्तवान्। इदानीं गणितपुस्तकमपि नयति, कदा प्रतिददाति ?
प्रदीपः — श्वः सायङ्काले भवतः पुस्तकं दास्यामि।
ज्योतिः — प्रदीप ! भवान् असत्यं वदति किम् ? श्वः भवान् बन्धुगृहे गमिष्यति। परश्वः आगमिष्यति। कदा गणितं लेखिष्यति ?
प्रदीपः — अहं विस्मृतवान्। परश्वः निश्चयेन पुस्तकं दास्यामि।
कृष्णः — ज्योति ! अद्य मम गृहम् आगच्छतु। सम्यक् पठिष्यावः।
अरुणः — भवान् पठिष्यति, लेखिष्यति इति वदति केवलम्।
कृष्णः — शिक्षिका श्वः संस्कृतपाठं पाठयिष्यति। द्वितीयपाठस्य प्रश्नान् प्रक्ष्यति। रिक्तस्थानानि पूरयन्तु इति वदिष्यति। अतः बहु पठिष्यामि।
अरुणः — भवन्तः मम गृहम् आगच्छन्तु। सर्वे मिलित्वा पठिष्यामः।
ज्योतिः — भवन्तौ द्वौ अपि मिलतः चेत् न पठिष्यतः, युद्धं करिष्यतः। अतः स्वगृहे एव पठेताम्।

(2) प्रीत्या व्यवहरताम्

आदित्यः — अनुराग ! भवान् तत् पुस्तकम् आनयतु।
अनुरागः — अहं न आनयामि। आवश्यकं चेत् नयतु।
आदित्यः — भोः ! भवान् कदा सन्तोषेण वदति ? सदा कोपं करोति।
अनुरागः — त्वमपि कदापि प्रीत्या न वदसि। आदेशं करोषि।
आदित्यः — सदा श्रद्धया कार्यं करोतु। विनयेन सम्भाषणं करोतु।
अनुरागः — गच्छ त्वम्। सदा उपदेशं करोषि।
माता — किमर्थं कोपेन सह कलहं कुरुतः ? भवन्तौ

सहोदरौ न किम्? आदित्यः! त्वं कोपेन मा तर्जय, सः दु:खेन रोदिति। सदा प्रीत्या व्यवहरताम्।

आदित्यः — अम्ब ! क्षम्यताम्। इतः परं सन्तोषेण एव भवावः।

अनुरागः — अम्ब ! अद्य मम विद्यालये एकः बालकः भीतिं कृतवान्। शिक्षिका प्रीत्या सान्त्वनां कृतवती। अनन्तरं सः आनन्देन निर्भयेन पठितवान्।

माता — अस्तु, भवन्तौ अपि एकाग्रचित्ततया पठताम्, श्रद्धया नमस्कारं कुरुताम्, परिश्रमेण उत्तमान् अङ्कान् प्राप्नुताम्। (तदा) अहमपि सन्तुष्टा भवामि।

आदित्यः — अस्तु अम्ब ! तथैव कुर्वः।

पाठ-4 अनुच्छेद लेखनम्

1. प्रभातदृश्यम्

प्रभातकालः अतिमनोरमः भवति। सूर्योदयात् प्राक् उत्थाय प्रकोष्ठात् बहिरागत्य प्रकृतिप्राङ्गणे विचरणम् उत्तमा औषधिः। ये जनाः सूर्योदयात् प्राक् उत्थाय भ्रमणार्थं गच्छन्ति ते अरुणोदयं प्रेक्षय परमानन्दं अनुभवन्ति । रात्रौ वृक्षशाखासु निलीनाः खगाः अरुणोदयकाले कलरवं कुर्वन्ति । आकाशपटले लालिमायाः साम्राज्यं भवति । शनैः शनैः भगवान् भास्करः रक्तस्थालीवत् दृष्टिगोचरः भवति । प्रभातकालः सर्वजीवान् स्व-स्व कार्येषु योजयति । प्रभाते शरीरः स्फूर्तिमान् भवति । धार्मिकाः कथयन्ति यत् प्रातः काले सर्वप्राणिषु सत्त्वगुणस्य विवृद्धिर्भवति । एतस्मिन् काले कृतं कार्यं साफल्याय भवति ।

2. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी

एत्स्मिन् जगति जननी जन्मभूमिश्च एव सर्वोत्तमे भवतः बालकस्य कृते एते एव अतीव महत्त्वपूर्णे भवतः । सर्वे मानवाः जानन्त्येव यत् मातरि मातृभूमौ च यादृशं स्नेहं भवति न तादृशमन्यस्मिन् कस्मिन्नपि वस्तूनि । यत्र-कुत्रापि गत्वा नानाविधानि सुखानि च लब्ध्वा अपि मानवः! स्वजन्मभूमिं स्मरत्येव, कथं न स्मरिष्यति भवति हि स्वाभाविकौ स्नेहः तस्य । सर्वस्यापि स्वदेशे स्वाभाविकोऽनुरागः जायते । अस्माकं मातृभूमिः भारतदेशोऽस्ति। देवाः अपि अतः जन्म कांक्षन्ते। 'दुर्लभं भारते जन्म' इत्यपि कथयन्ति । रामकृष्णादयः परमेश्वराः अत्रैव जन्म लेभिरे। अत्र सर्वत प्रकृतेः मधुरतराणि दृश्यानि सन्ति । हिमालयस्य महात्म्यं केन न ज्ञायते । रत्नाकरः दिक्षु अस्यैव माहात्म्यम् उद्घोषयति, चरणौ च प्रक्षालयति । अयं देशः देवानामपि चित्ताकर्षको वर्तते।

3. साहसी बालिका लक्ष्मीबाई

एकदा एका बालिका पित्रा सह मेलकं द्रष्टुं नगरं प्रति गच्छति स्म । मार्गे एका नदी आसीत् । सा नौकया गच्छति स्म। नौकायाम् अनेके जनाः आसन् । नद्याम् एकः मकरः आसीत् । तत्र द्वौ जनौ तस्मात् मकरात् भीतौ जले पतितो । तयोः मुखे भयस्य छाया आसीत् । सा अपि भीता आसीत् परन्तु सा अचिन्तयत्- ''तयोः जनयोः रक्षणं कथं करणीयम्?'' सा जले तयोः जनयोः हस्तौ गृहीत्वा नौकां प्रति आनयत् । सा तयोः रक्षणम् अकरोत् । सा साहसी बालिका लक्ष्मीबाई आसीत् । एतस्मै बालिकायै नमः ।

पाठ-5 लघु कथा लेखनम्

1. सिंहमूषकयोः कथा

कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः सिंहः प्रतिवसति स्म। एकदा सः वृक्षस्य छायायां स्वपिति स्म। तस्य वृक्षस्य अधस्तात् एकः मूषकः बिलं कृत्वा वसति। सः मूषकः बिलात् निस्मृत्य सुप्तस्य सिंहस्य पृष्ठमारुहय तस्य केशान् कृन्तति स्म। जागृतः सिंहः मूषकं हस्ते गृहीत्वा अवदत् 'कोऽसि? कथं मे केशान् कृन्तति? अहं त्वां हनिष्यामि। मूषकोऽपि भीतः सन् न्यवेदयत्—अहं छुद्रमूषकः सन् अपि भवतां सहाय्यं कर्तुं प्रतिज्ञां करोमि। दयार्द्र सिंहः तम् उपहसन् अत्यजत्।

एकदा सिंहः बधिकैः पाशे निबद्धः। स उच्चैः अगर्जत्। मूषकः सिंहमापन्नं ज्ञात्वा तत्रैव प्राप्नोत्। सः तस्य जालं छित्वा तं पाश मुक्तम् अकरोत्। मुक्तः सिंहः मूषकेन सह मैत्रीं विधाय स्वच्छन्दं विचरति स्म।

2. चतुरः शृगालः

कस्मिंश्चिद् वन-प्रदेशे एकः व्याघ्रः वसति स्म। एकदा असौ बधिकेन पञ्जरे बद्धः। व्याघ्रः पाशे खिन्नः सन् स्थितः। ततोऽसौ मार्गे विप्रमेकं गच्छन्तम् अपश्यत्। व्याघ्रः ब्राह्मणाय न्यवेदयत्—'मां मोचय।' दयार्द्रः ब्राह्मणः व्याघ्रे दयमानः तं मोचयित्वा सहाय्यमकरोत्। परञ्च हिंसकः व्याघ्रः तु कृतघ्नः आसीत्। सः विप्रं खादितुमैच्छत् विप्रः तं स्वजीवनं याचमानः न्यवेदयत्—'हे मृगराज! मा माम् व्यापदय माम् मा भक्षय। कृतज्ञो भव। परञ्च निर्दयः व्याघ्रः नाशृणोत्। तदैव तत्र एकः शृगालः आगच्छत्। सोऽवदत्—नाहं मन्ये यत् त्वं विशालकायः अस्मिन् लघु पञ्जरे बद्धः आसीत्। अतः पुनः प्रविश्य मां दर्शय व्याघ्रः यावत् पुनः प्रविश्य दर्शयति तावत्

शृगालः कपाटं व्यपदघात्। एवं व्याघ्रं पञ्जरे पुनः निक्षिप्य विप्रं रक्षति।

3. चतुरः गर्दभः

कस्यचिद् मनुष्यस्थ गृहे एक गर्दभः आसीत्। सः तस्य पृष्ठे लवणम् नयति स्म। सः सदैव नद्याः पारं नयति। एकदा जलमध्ये तस्य पादम् अस्खलत्। सः जले अपतत्। लवणः जले विलीयते स्म। गर्दभः इदं तथ्यम् अजानत्। यत् यथा यथा लवणः जले विलीयते तथा तथा एव भारमपि अल्पताम् आप्नोति। एतद् ज्ञात्वा गर्दभः नित्यमेव सरितः जले पतति भारं च अल्पतरम् करोति। एकदा सः मनुष्य तस्य पृष्ठे तूलं (कर्पासं) अनयत्। गर्दभः नित्यमिव जले अपतत्। जलं संग्रहणात् तस्य भारमतितरमभवत्। भारस्य आधिक्यात् गर्दभः उत्थातुमपि असमर्थो अपतत्। यत्नेन उत्थाय अपि चलितुमसमर्थः अजायत्। असमर्थो असौ भारेण पीड़ितः स्वामिना प्रताड़ितः ताडितः। वराकः गर्दभः धूर्तताम् अत्यजत्।

4. गज सौचिकयोः कथा

केनचिद् मनुष्येण एकः गजः पालितः आसीत्। सः जलं पातुं स्नातुं च नित्यमेव नद्यास्तटं गच्छति स्म। मार्गे एकस्य सौचिकस्य आपणि आसीत् । सः तस्मै किमपि खादितुं यच्छति स्म। सः वस्त्राणि सीसति स्म। आपणेऽनेकानि स्यूतानि वस्त्राणि अवलम्बितानि आसन्। एकदा असौ सौचिकः परिहासे गजस्य करे सूचिम् अभिनत्। क्रुद्धः सन् गजः नद्याः तटमगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकीये करे (शुण्डे) पङ्किलं जलमानयत्। सौचिकस्यापणमागत्य नव स्यूतेषु महार्धेषु वस्त्रेषु असिंचत्। सौचिकः किमपि न कर्तुमशक्नोत्। पश्चात्ताप निमग्नोऽसौ गजं क्षमामयाचत। आत्मग्लानिमनुभूय अति खिन्नोऽभूत्।

5. लुब्धः जम्बुकः

एकः बधिकः आसीत्। सः वनम् उपवसति स्म। मांस लुब्धोऽसौ व्याधः एकदा धनुरादाय मृगयार्थ मृगमन्विष्यन् काननान्तरम् अगच्छत्। तत्र तेनै को मृगः व्यापादितः। मृगमादाय गच्छता तेन घोराकृतिः शूकरो दृष्टः। सः मृगं भूमौ निधाय शरेण शूकरमहनत्। शूकरः गर्जनं कुर्वाण पादाघातेन तमाहतवान्। व्याधः हतः छिन्न द्रुम इव पपात। तस्य पादस्खलितेन एक सर्पः अपि मृतः। मृते व्याधे तत्रागत एकः शृगालः। सः तान् मृतानवलोक्य प्रसन्नोऽभवत्। सोऽचिन्तयत–'अहो ! भाग्यम्, अद्य महद् भोजनं मे समुपस्थितम्। अद्य तु धनुलग्नं स्नायुबन्धनमेव खादामि।' एवं कुर्वन्नसौ छिन्ने स्नायुबन्धने द्रुतम् उत्प्लुतेन कोरण्डेन हृदिभिन्नः शृगालः पञ्चत्वं गतः।

❑❑

पाठ-6 कथाक्रम-संयोजनम्

(1) 1. एकः पिपासितः काकः आसीत्।
2. सः वने एकं घटम् अपश्यत्।
3. घटे जलम् अल्पम् आसीत्।
4. तस्य मस्तिष्के एकः विचारः समागतः।
5. सः पाषाणखण्डानि घटे अक्षिपत्, जलं च उपरि आगतम्।
6. जलं पीत्वा काकः ततः अगच्छत्।

(2) 1. एकस्मिन् वने एकः सिंहः वसति स्म।
2. एकदा सः जाले बद्धः।
3. सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्तः।
4. तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र आगच्छत्।
5. मूषकः परिश्रमेण जालम् अकृन्तत्।
6. सिंहः जालात्-मुक्तः भूत्वा मूषकं प्रशंसन् गतवान्।

(3) 1. एकदा कश्चित् कुक्कुरः एकां रोटिकां प्राप्नोत्।
2. सः रोटिकां मुखे गृहीत्वा गच्छन् आसीत्।
3. तदाः सः नदीजले स्वप्रतिबिम्बम् अपश्यत्।
4. स्वप्रतिबिम्बम् अन्यं कुक्कुरं मत्वा सः तस्य रोटिकां प्राप्तुम् अचिन्तयत्।
5. सः कुक्कुरः रोटिकां प्राप्तुं तेन सह युद्धार्थं मुखम् उद्घाटयति।
6. तदा तस्य मुखस्थ रोटिका अपि जले पतति।
7. अत एव कथ्यते 'लोभः न करणीयः।'

(4) 1. एकः बुभुक्षितः शृगालः भोजनार्थं वने इतस्ततः भ्रमति स्म।
2. एकस्मिन् स्थाने सः द्राक्षालतां पश्यति।
3. लतायां बहूनि पक्वानि द्राक्षाफलानि आसन्।
4. तानि खादितुं सः नैकवारं प्रयासम् अकरोत्।
5. परं तथापि द्राक्षाफलानि न प्राप्नोत्।
6. "एतानि द्राक्षाफलानि अम्लानि" इति उक्त्वा कुपितः शृगाल ततः गतः।

(5) 1. एक गजः आसीत्।
2. सः जलं पातुं स्नातुं च प्रतिदिनम् सरितः तटम् अगच्छत्।
3. एकदा सौचिकस्य पुत्रः गजस्य करे सूचिकाम् अभिनत्।
4. क्रुद्धः सन् गजः सरितः तटम् अगच्छत्। तत्र स्नात्वा जलं च पीत्वा स्वकरे पङ्किलं जलम् आनयत्।
5. सौचिकस्य आपणे स्यूतेषु वस्त्रेषु असिंचत्।
6. तदा सौचिकस्य पुत्रः आत्मग्लानिम् अनुभूय अति खिन्नः अभवत्।

पाठ-7 निबन्ध-लेखनम्

1. अस्माकं देश:

1. भारत: अस्माकं देश: अस्ति।
2. अस्य संस्कृति: धर्मपरम्परा च श्रेष्ठा अस्ति।
3. अयं देश: सर्वासां विद्यानां केन्द्रम् अस्ति।
4. अयं देश: प्रकृते: क्रीडास्थली अस्ति।
5. अनेका: पवित्रतमा: नद्य: अत्र वहन्ति।
6. अस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालय: रक्षक: इव स्थित:।
7. अत्र सर्वधर्माणां समान: अधिकार: अस्ति।
8. अस्य भूमि: विविधरत्नानां जननी अस्ति।
9. अत्र विविधा: जातय: निवसन्ति।
10. अस्माभि: सदा अस्य रक्षा करणीया।

2. वसन्त:

1. अस्माकं देशे षड् ऋतव: भवन्ति।
2. एषु वसन्त: अपि एक: ऋतु: अस्ति।
3. अयं 'ऋतुराज:' कुसुमाकर: 'मधुमास:' इत्यपि कथ्यते।
4. वसन्ते प्रकृति: विविधरूपाणि धारयित्वा नृत्यति।
5. अस्मिन् ऋतौ सर्वे लतावृक्षादय: पुष्पाणि धारयन्ति।
6. वसन्ते प्रकृतिस्वरूपम् अतिशोभनं भवति।
7. आम्राणां वृक्षेषु मञ्जर्य: शोभन्ते।
8. जलाशयानां जलम् अपि शोभितं भवति।
9. शीतल: सुगन्धयुक्त: पवन: प्रवहति।
10. किं बहुना, सर्वं खलु नवीनम् इव भवति।

3. मम ग्राम:

1. अहं रामपुरनामके ग्रामे निवसामि।
2. अत्र एक: विशाल: जलाशय: अस्ति।
3. अस्मिन् सदा कमलानि विकसन्ति।
4. ग्रामवासिन: जलाशये स्नानं कुर्वन्ति।
5. अत्र एक: उच्च: प्राथमिक: विद्यालय: अपि अस्ति।
6. सर्वे बालका: बालिका: च अस्मिन् पठन्ति।
7. ग्रामं परित: कृषकाणां क्षेत्राणि सन्ति।
8. अत्र सर्वे जना: धेनू: पालयन्ति।
9. मम ग्रामे सर्वे जना: परस्परं, साहाय्यं कुर्वन्ति।
10. मम ग्राम: नगरात् श्रेष्ठतर: अस्ति।

4. भारतीय: कृषक:

1. भारतदेश: कृषिप्रधान: देश: अस्ति।
2. कृषका: प्राय: ग्रामेषु निवासं कुर्वन्ति।
3. कृषका: परिश्रमेण स्वक्षेत्राणि कर्षन्ति।
4. कृषका: अन्नस्य उत्पादनं कृत्वा सर्वेषां पालनं कुर्वन्ति।
5. कृषकाणाम् उन्नत्या एव राष्ट्रस्य उन्नति: भवति।
6. कृषकाणां जीवनम् अतिसरलं भवति।
7. बलीवर्दा: एव तेषां सहचरा: भवन्ति।
8. सर्वेषां पालकत्वेन कृषका: एव राष्ट्रस्य पितर: सन्ति।
9. कृषकाणां कठिनश्रमेण राष्ट्र: धनधान्येन पूर्यते ।
10. अहो ! भारतीया: कृषका: धन्या: सन्ति।

5. हिमालय:

1. भारतस्य उत्तरस्यां दिशि हिमालय: स्थित: अस्ति।
2. अयं 'पर्वतराज:' नगाधिराज: वा अपि कथ्यते।
3. अयं सर्वेषु पर्वतेषु उच्चतम: अस्ति।
4. अस्य अत्युच्चानि शिखराणि अतीव शोभन्ते।
5. अत्र विविधा: ओषधय: उत्पन्ना: भवन्ति।
6. देवा: अपि अत्रैव निवासं कुर्वन्ति।
7. गंगादय: पवित्रतमा: नद्य: हिमालयात् एव निर्गच्छन्ति।
8. अयं पर्वत: प्रकृते: क्रीडाभूमि: अस्ति।
9. अयं पर्वत: भारतदेशं शत्रुभ्य: सर्वदा रक्षति।
10. अयं पर्वत: सर्वथा सर्वेषां हितकर: अस्ति।

पाठ-8 सड़क सुरक्षा

1. राजमार्ग-सुरक्षार्थम् अस्माभि: सडक-सुरक्षा- नियमानां ज्ञानं प्राप्तव्यम्। राजमार्गम् उभयत: स्थापितानां यातायात-सङ्केतानाम् अभिज्ञानमपि करणीयम्। अल्पायुसि एव वाहन न चालयेत्। वाहन-सञ्चालन काले उच्च-स्वरेण सङ्गीत वर्जयेत्। मार्गे ध्यानं सर्वत: आकृष्य मार्गागतानि वस्तूनि एव न पश्येत्। नैतस्मिन् काले धूम्रपानं कुर्यान्न च चलदूरभाषे केनापि सह वार्तालापं कुर्यात्। सहयात्रिभि: सार्धमपि न संवदेत्।
2. सामान्यत: जना: यातायात-नियमेभ्य: अनभिज्ञा: भवानि। विज्ञा: अपि यातायात सङ्केतान् न पश्यन्ति। बहव: तु उपेक्षन्ते। जना: भूमिगतपदाति मार्गस्योपयोगमपि न कुर्वन्ति। निषेधेऽपि निषेध मार्गं प्रविशन्ति। वाहन

चालकः समीपस्थैः जनैः सह, चल दूरभाषे च दत्तचित्ताः सन्तः वार्तालापं कुर्वन्ति। केचन तु उपहास-निमग्नाः परिवर्त्य पृष्ठ भागे पश्यन्ति सहयात्रिणः।

3. गृहे परिजनैः विद्यालये च शिक्षकैः छात्राः एतद्विषये प्रशिक्षणीया। प्रार्थना-सभायां समये-समये सडक सुरक्षा नियमानां ज्ञानं प्रदेयम्। भूगोलविषयाध्ययन काले विषयाध्यापकेन यथावसरं यातायात-सङ्केतानां मानचित्राध्ययनस्य परिचयः प्रदेयः। विद्यालये एतद्विषयक प्रश्न-पृच्छा-स्पर्धा अपि आयोज्या। वृत्तपत्रेषु सडक दुर्घटनायाः समाचारं श्रावयित्वा तं प्रति सावहितं कुर्यात् तेभ्यः च मार्ग-सञ्चरण नियम-ज्ञानपि पुनः-पुनः प्रदेयम्। एकस्मिन् सत्रे वारद्वयं सडक-सुरक्षा-नियमान् आधृत्य संवाद, वाद-विवाद, भाषणादीनां स्पर्धानामप्यायोजनं कुर्यात् विजेतारश्च पुरस्करणीयाः।

4. सुसञ्चालनं विधाय वाहन चालकः दुर्घटनां परिहर्तुं शक्नोति। अतः सुसञ्चालकः जनसम्मर्दाकीर्णमार्गे वाहनं कदापि तीव्र गत्या न चालयेत। वाहनस्यगतिः निर्धारिता निर्दिष्टा नियन्त्रिता च भवेत्। अपर्याप्तमपि मार्गं प्राप्य अग्रगमनस्य प्रयत्नं न कुर्यात्। द्रुत गमनमपि सदैव वर्जनीयम्। आगते गत्यावरोधके वाहनस्य गतिरपि अवरोधनीया। निर्दिष्टं मार्गमेवानुसरेत्।

5. (i) सङ्केतोऽयं सन्दशकावर्त (U-TURN) इति कथ्यते यन्निर्दिशति यदत्र व्यावर्तन निषिद्धम्।

(ii) सङ्केतोऽयं निर्दिशति यदत्र प्रवेशः निषिद्धः अतः नात्र गन्तव्यम्।

(iii) ओवरटेक-निषेधकं चिह्नमुपदिशति यत्र अग्रगमन-प्रयत्नं निषिद्धम्।

6. यदा वाहन-चालकः सडक-सुरक्षा-नियमान् न पालयति तदा छात्रैः सः निरोधनीय, बोधनीयः विरोधनीयः। एषा उपेक्षा भावना च अवरोधनीया। तस्यायनुचित-व्यवहारस्य परिवादः विद्यालयस्याधिकारिणां समक्षे निवेदनीयः। अधिकारिभिः असौ सम्यक् निर्देष्टव्यः। यद्यसौ पुनरपि करोति तदा परिवर्तनीयः अन्यथा आरक्षि- स्थाने परिवादः प्रस्तोतव्यः सः यातायात- नियमानवगन्तु चं आदिष्टव्यः। छात्रैः शिक्षकैः अधिकारिभिश्चासौ उपेक्षणीयः।

7. केचन छात्राः बालकाः व अल्पायुसि एव वाहन-चालनाय अत्युत्सुकाः भवन्ति। ते वाहन- चालनेऽनभिज्ञा अल्पज्ञाः वा सन्तोऽपि वाहनं नीत्वा राजमार्गे आगच्छन्ति। वाहन-चालनस्य प्रयत्न कुर्वन्ति एवं दुर्घटना सम्भवति अतोऽल्पायुसि बालकैः वाहन-चालन कार्यं न कुर्यात्। षोडशदेश वर्षीया बालकाः गियर (गतिपरिवर्तक) युक्त वाहनं न चालयेयुः। प्रशिक्षिताः अपि केचन बालकाः आत्मविश्वासस्य अभावे असावधानतया दुर्घटनां विदधति। अतः आत्मविश्वास न त्यजेत् परञ्च वाहने चलदूरभाषै सङ्गीतं चापि न श्रणुयु सहयात्रिणा सह वार्तालापमपि न कुर्युः।

8. राजमार्गस्य वामपार्श्वे एव चलेत्। व्यावर्तनेः चतुष्पथे, पदातिमार्गे, गत्यावरोधके च वाहनं शनैः शनैः चालयेत। उभयतः संलग्नयोः आदर्शयोः मार्गस्थितिं विचरन्तश्च जनान् पश्येत्। व्यावर्तने हस्त-सङ्केत कुर्यात्। द्विचक्रवाहन चालकेन शिरस्त्राणम् (हैलमेट) अवश्यनेन धारणीयम्। यातायात संकेतान् अवलोक्य अभिज्ञाय, तेषाम् अभिप्राय प्रयोजनं वा ज्ञात्वा अनुपालयेत् राजमार्गविभाजिका पीत रेखा नोल्लङ्घनीया। वाहनोऽकस्मात् नावरोधनीय। पश्चगमने आदर्शयो स्थितिं जन-सम्मर्द च पश्येत सावहितः सन् चालयेत्।

9. 'प्रवेश निषेध' मार्गं न प्रविशेत्। यदि प्रविशति तदा किमपि दुर्घटितुं शक्यते। स्वस्यापरस्य व हानिर्भवितुं शक्नोति। तत्र नियुक्तः राज-पुरुषः निरोद्धं शक्नोति, वाहनस्य चालनं विधाय परिवादमपि आरब्धुं शक्नोति। अनेन आर्थिकहानिः तु भविष्यति एव मानसिक अशान्तिः अपि वर्धिष्यते। न्यायालयः दण्डयितु शक्नोति। अवमानना वाहनस्य क्षतिः सम्भवति वाहनमपि निरोद्धुं शक्यते। अतः प्रवेश निषेध मार्गे प्रविष्टेतु अपाय एव सम्भवति।

10. राजमार्ग सङ्केताः मुख्यतः चतुर्धाः भवन्ति। एतेषु प्रवेश-निषेधादयः पञ्चत्रिंशत सङ्केताः अनिवार्याः भवन्ति एते वृत्ताकारेऽङ्किताः भवन्ति। सचेतकाः सङ्केताः त्रिकोणात्मकाः अङ्किताः भवन्ति, एते व्यावर्तनादि-बोधकाः चत्वारिंशत् भवन्ति। सूचना चिह्नाणि विद्यमानता बोधकानि पञ्चदश संख्यकानि भवन्ति। चतुर्थ-विद्या दश सङ्केताः यातायात- कर्मकरस्य हस्ताभ्यां सङ्केतिताः भवन्ति। चतुष्पथे पुलिस कर्मकारः स्व हस्तयोः मार्गं, व्यावर्तक मार्गस्य रिक्ततां व्यस्ततां च दर्शयति।

●●